

смртни човјек, *никад њрозреїи неће* (Мисао, 8), јер *будућносиј је наша велика ѡаина* (Мисао, 37). Истина, повремено избија кључ тога немирења на површину, каткад примижетан у контексту, каткад испољен кроз пробљеске и акценте – да би се већ у четрдесетим годинама, особитно кроз његова велика главна дјела, кроз његов триптихон – *Лучу микрокозма* (Београд, 1845), *Горски вијенац* (Беч, 1847) и *Лажнога цара Шћейана Малога* (Трст, 1851) – послјије периода учења страних језика и читања литературе, испољио кроз ватромет и сјај убијеђене извјесности. Ту своју мисао коју развија из најдубљега и најинтимнијег увјерења он дорађује, изнутра моделује и артикулише одређенима библијским мотивима и, нарочито, православним схватањем и доживљавањем свијета, и свега у свијету, као и елементима свога особеног концепта. Бога који је љубав (I Јн 4,16; 4,8. и 4,12) и из мотива љубави ствара свијет, и у њему све до човјека, а он је „једини који стварат може и вјенчан (је) свемогућством” (ЈМ, III, 44-45) – Његош никако није могао да појми и доживи до као љубав, доброту, милост, праштање... За учињени гријех који је био преступање воље Божје у рајској предисторији човјек је, у лицу библијскога Адама – тога саборног субјекта који је и погријешо као саборно а не само као индивидуално биће – кажњен изгоном из раја и животом у природи која је почела да рађа коров, трње и другу уродицу... (види I М 3,18; 4,12).

Овај библијски почетак Његош преиначује па је – по њему – све то предисторијско колебање било прије стварања свијета материјалног, још у духовноме вјечно постојећем свијету на небу; а онда дође суревњивост, антагонизам и Сатанино отворено устајање против Бога, гдје је Адам један од анђелских вођа који је пришао Сатани, пошто га је овај на зло превластио (ЈМ, III, 274); покајао се, одступио и бива послат на Земљу која му је створена за издржавање заслужене казне. Значи, планета Земља је – по Његошу – намјенски створена

„рад временога тешког заточења
Адамова и његова лика”

(ЈМ, VI, 14-15)

Земља је, значи, арена живљења и покајања до рехабилитације Адамове и његова палогоа и покајаног лика (хора, збора, орос), не за сву бесконачну вјечност, него само – *докле рочно одсијоји сужањсииво* (ЈМ, I, 348), остајући на Земљи, *јудоли ѡлачевној* (ЈМ, I, 44), тој *ужаса кашедри* (ЈМ, VI, 161).

Дакле, ни Адам, ни Сатана, ни цио анђелски свијет, нијесу створена бића; они су духовна бића која, будући таква, постоје одувјек – од вјечности: постоје сами собом и сами по себи па претходе стварању и старији су од њега – преегзистирају: анђелски свијет, будући да је то свијет духовних бића, никад и није стваран: по Његошу, стварање је материјализовање, ма-

теријално опредмећивање и објективација. Зато је материјално постојање, будући да је настало накнадно, нижега реда и мање вриједности, па је и коначно: послије његова краја отвара се незалазна свјетлост Царства Божјега, односно његова непролазнога и незалазног дана – есхатона.

Пјесник пјева из перспективе дубина преегзистентне вјечности којој није савременик као човјек који реално постоји у створеном свијету, али јесте савјечник као дух који је нестворен па у вријеме и простор створенога свијета долази из вјечности. Истина, његово сјећање (*εμφυνησις*) на преегзистентну вјечност прекинуто је, али му бива накнадно откривено. То му открива, по Божјем допуштењу, анђеоло-идеја. Као феномен који бесконачно надилази човјекове моћи и домете, открочење је тројако, односно тросмјерно – тродимензионално; наиме, откривају се суштинске дубине бића до којих човјек својима природним моћима никад не би могао да досегне – то је димензија интроспекције која открива свијет најдубље вриједности, а онда дођу њене двије релације – ретроспективна и перспективна: прва је окренута питањима преегзистенције, односно протологије, а друга есхатологије. Начин тога открочења пјесник овако саопштава: крилати анђеоло-зефирних крила доводи га до једнога малог извора и каже:

„Ту ти сједи и воде се напиј
са бистрога тога источника;
она ће ти управо открити
страшну судбу твога паденија”

(ЈМ, II, 304-307)

Своје искуство тога открочења и његову димензионалну ретроспективу пјесник саопштава овако: послије дугога мрачног туговања,

„напијем се воде с источника:
откри мени несретњу судбину,
ка предмете што за собом видиш
у свијетлом лица огледалу.”

(ЈМ, II, 317-320)

Само човјек, односно само његова преегзистентна душа, вођена анђелом чуваром, прониче мрачне космичке просторе и допире, *сѣиже на небесна врати* (ЈМ, I, 40), не улазећи преко њихова прага у небеска безграничја. Бесмртни духови нијесу имали могућност да постигну величину небескога плана (ЈМ, II, 35-36) – нити га уопште могу досегнути – а њега је вјечна премудрост *својом вјешћом руком сочинила*. То је потпуно појмљиво кад узмемо у обзир други један пјесников исказ који гласи:

„Ум је само један без границе,
сви су други краткоуми уми”

(ЈМ, II, 199-200),

а тај безгранични ум, зна се, јесте – Бог. Зато величину и величанственост горе трондржне (ЈМ, II, 115) сви умни погледи и маштања не могу схватити – у *ѿоњаишности довести не могу*, па стога

„ова тајна високог промисла
непостижна стоји бесмртнима”

(ЈМ, II, 117-120);

разумије се, и човјеку. Његош држи да створени, односно на Земљи оваплоћени човјек нема никакве могућности сјећања на блажену прошлост, јер *завјет је нарушен* (ЈМ, VI, 220) и он отуд протјеран, али, покајаноме, оставља се могућност даљега живота и поправљања.

Пошто је побиједио Сатану, Бог на великом собрању (ЈМ, VI, 2) које асоцира на библијски превјечни савјет (види I М 1, 26-27) објављује своју намјеру о стварању свијета материјалног, ради издржавања казне, али – само покајаноме Адаму и његовим сљедбеницима, а не и Сатани и његовим посљедоватељима. Напротив, Сатани је Бог

„спомен живи неба блаженога
рад наказе веће оставио”

(ЈМ, VI, 31-34),

а Адама лишава тога спомена и оставља га таквим као да неба ни гледао није (ЈМ, VI, 35-40), што значи – ублажава му казну. Будући лишен тога спомена, Адам ће о њему сазнати само оно што му буде саопштено, и онолико колико му буде откривено и само по томе може да се *сјећа своје ѿрве славе* (ЈМ, Посвета, 11).

Трећега дана овога страшног призора од кога се тресу небеска безграничја Адам се покајао и са својом војском (пуковима) одступио *са дубоким душе ѿкајањем* (ЈМ, VI, 85). Тада се већ рјешава небески бој бескрајнога спектакла и ослабљена Сатанина страна, због Адамовог одступања, још више слаби, па његови легиони узмичу, а легиони арханђела Михаила и Гаврила, тјерајући их,

„на границе неба доћераше,
угнаше их у бездну неситу”

(ЈМ, VI, 116-117).

Додуше, ни Адамови сљедбеници не остају потпуно поштеђени: на њих арханђелске побједоносне војске ударише свом силином побједника и, уз њихове страшне крике, протјераше за Сатаном из небескога блаженог жилишта (ЛМ, VI, 126-128). Али у одсудноме моменту јавља се интервенција светога Слова (Ријечи) премилоснога Оца небеског који

„нас с границе вјечне погибије
свемогућом вољом заустави”

(ЛМ, VI, 132-133).

Иза овога легиони арханђелски, *вјерни небу* (ЛМ, V, 134), бацише све нас, људе, на мрачни и необдјелани шар, необрађени свијет, гдје престаје сваки спомен неба (ЛМ, VI, 135-140). Овдје ће се људи мучити а неће ићи у вјечну погибију, куд су отишли ђаволи које Свемогуће Слово није зауставило и послало овамо.

У праћењу сценослиједа небеске драме овдје ваља стати и примијетити сљедеће :

1. За Сатану и његове сљедбенике не остаје никакве шансе ни изгледа за повратак у првобитно стање; ово најприје стога што *он ипрошћенија не иишће* јер душа му је *џордошћу заждена* (ЛМ, IV, 47-48) па је као непокајани бунтовник неприкладан за блажени свијет раја, а то значи – неспособан је за покајање и нема му рехабилитације, чак ни минималне поправке. Зато њега и његове легионе велики пукови арханђелски изгоне

„из предјелах блаженог жилишта
у тартарско мрачно владјеније
на вјечита њина мученија”

(ЛМ, V, 464-466).

Отпадници неба и губитници овога боја бјеже са ужасним крицима и у тој јарости деформишу се и добијају вид-изглед страшила и карикатуре. Гонећи их немилосно, арханђелске војске с њима заједно

„зло ћерају с свијетлога дана
у кипеће бездне тартарове
на небеску догнаше равницу”

(ЛМ, V, 483-485).

Поражени, црнијем потоком су се уливали Сатанини сљедбеници цијела три дана

„с краја неба у утробу ада”

(ЛМ, V, 393-494).

Тај приказ је надмашио све ужасе: ови пукови падаху, односно уливаху се

„у димљива жвала тартарова,
 жедно тартар дрхтећи јечаше,
 грдну жртву радосно ждераше „
 (ЛМ, V, 498-500).

Паклени ужас и страва били су такви као да ће се тартар од њихова унутрашњег потиска распрнути, али се оглашава чувар подземља Кербер (Цербер) и – нема им изласка из њега: наређује да се добро чувају врата тартара. Дакле, ни о каквој рехабилитацији Сатане и његових небројених легиона и у њима, још небројенијих, духовних бића, која остају и даље бесмртна – нема ни говора, чак ни мјеста за размишљање. Исидора Секулић је дубоко у праву кад каже: „Сатана је тучен, али је вечан, према томе је и пакао вечан”²

2. Код покајаног Адама који је иступио из тога савеза ствар стоји друкчије. О томе говори VI пјесма *Луче микрокозма* која почиње сабором (собранијем) у палати превјечног цара: арханђели, херувими и серафими благодаре Творцу јер је опет успостављена *блажена ѿишина* (ЛМ, VI, 8) – прва, истина – блиједа, асоцијација на апокатастасис ранијега стања. На томе општем скупу који има карактер савјета, односно савјетовања, Бог говори да ће поставити а то значи створити – један шар-свијет близу Ада

„рад временог тешког заточења
 Адамова и његова лика”
 (ЛМ, VI, 15-16),

који ће бити састављен-сачињен, а не створен ни из чега – од стихија : хаоса (нереда) и мрачне прашине и на њега ће „поумјерит”, окренути, усмјерити стихије, а времену дати непостојаност. Тај шар ће се звати Земља; на њој ће бити воде, биљака, животиња, разних птица и *ошровна гада ѿзућега* (ЛМ, VI, 30).

Док је Сатани оставио ради веће казне спомен на раније стање, Бог Адама лишава тога спомена. Ради казне немирни хорови Адамовог легиона бивају послати у окове блатне тјелесине, у тијело, и ту се један вијек осуђују кратки, гдје ће *чрез јудол ѿлачевну* пронијети тешке ланце и проћи буре немира у стању горкога кајања са сузама и ридањем (ЛМ, VI, 41-50). Овај њихов боравак је *крајко зайочене* (ЛМ, VI, 54) које ће бити тешко – са пла-

² Исидора Секулић, *Њеџошу – књига дубоке оданосѿи*, Матица Српска, Нови Сад, 1964, стр. 299.

чем ће им све почињати и завршавати се. Међу њих ће Бог пустити смрт, ту тирјанства царицу (ЈМ, VI, 66) која ће их, насилно и по своме праву,

„свободити од тешкога јарма
те их враћат у живот духовни”

(ЈМ, VI, 69-70).

Будући да је нешто секундарно и накнадно, тијело је човјеку нешто туђе, посебно туђе и тешко његову духу. Људи ће имати наду, која је варљива, за духовну храну, али отровану сумњом: кад помисле да су је пристигли, нада им измакне – удаљи се. Човјек ће у есхатолошкој будућности бити сличан анђелу, какав је и био у преегзистенцији. Иако деградиран, човјек

„свађер умно остаје створење
и цар Земље иако у ропству”

(ЈМ, VI, 89-90).

Даље, као и сви духови, човјек остаје слободне воље и бесмртан: Бог га је вјенчао бесмртношћу (ЈМ, III, 47-48). Уз све то, његова ће душа носити жигове пада: човјекова душевна таблица имаће лице и наличје: с лица, на аверсу биће исписан закон благе правде, а с наличја, на реверсу – закон Сатанин – *адски сјомен свезе са Сајаном* (ЈМ, VI, 100). Ово ће бити јасан траг и спомен његовога преегзистентног стања, односно гријеха, направљеног у преегзистенцији. Ова два закона човјек ће лако разликовати, али ће га адско проклетство чешће привлачити. Слично колебање између добра и зла налазимо код апостола Павла (Рм 7, 14-22). Биће искушења разних: идолопоклонство и др. На такво стање човјеково сажалиће се Бог који ће послати, ради искупљења Адамова, Свога Сина:

„Божествену моју душу њежну
забољеће судба човјеческа:
ја ћу слово моје возљубљено
у плот људску после облачити,
послати га да избави људе
и законом свете моје правде
помрачене освјетли умове”

(ЈМ, VI, 144-150).

Сада Бог отвара могућност и обећава враћање у првобитно стање, апокатастасис – али само Адаму и његовим сљедбеницима :

„Када Адам с легионом својим
осуђено изврше сужањство
и пренесу чрез јудол плачевну
смртни оков теготнога ропства,
мог закона посљедоватељи
враћају се у прво блаженство;
а закона цара злочеснога
у ад иду сљепа приврженци
у мракама вјечног риданија”

(ЛМ, VI, 152-160).

Три завршна стиха су јасна, веома јасна: за сљедбенике закона цара злочеснога нема ни блиједа изгледа на повратак и спас. А Земљу на којој ће бити свакога проклетства и несреће, и скрнављења невином крвљу, суза и вапаја ће . . .

„огањ божествене правде
у дан судњи у једно тренуће
сажећ својим свештенијем пламом”

(ЛМ, VI, 168-170),

тако да ће бити уништен сваки конкретни траг зла. Ово сажижање Земље јасно подсећа на визије апостола Петра (II Петр 3, 13), пророка Исаије (65, 17;66,22), Јована Богослова (Откр 21, 1). Због овога свега настаје радост на небу са изразима пуне захвалности. Тек иза тога, Земља је, најзад, за тренутак створена – *и у шренућ ока лађанога* (ЛМ, VI, 189); облачи се биљем и покрива водама (ЛМ, VI, 191-200). Њено стварање у моменту асоцира на библијски 1. стих (I М 1,1), гдје у јеврејскоме оригиналу за израз створити стоји ријеч „bara^h” која има значење апсолутнога стварања ни из чега, а касније у шестодневу, стоји израз „assa^h” који има значење прављења од нечега, обликовања – овамо припада већ облачење земље биљем и обливање водама; и ово је стварање, али – релативно, од нечега. Кад је Адам прешао небеску границу стављен је пред врата вјечности: обучен у тијело он шета по небеским пољима са својом сапутницом – супругом, подружјем (одавде, ЛМ, VI, 201. па кроз сљедећих пет децима од краја поеме Његош слиједи библијско казивање, али веома сажето). Трећа децима од краја поеме (ЛМ, VI, 251-260) оглашава синове природе невиним поклоницима сунца до рођења Свјетлости истините (израз *Свјетл и истиниј* узет је из *Јеванђеља њо Јовану* 1,9) и вјернима небеским синовима које свјетила луче животворне *несе к шворцу, лучах ишточнику* (ЛМ, VI, 257); а онда долазе три завршна стиха ове дециме у којима се јасно каже шта је луча, односно луч: то је оно што је људима сјајна богословија (=наука о Богу) учена по звијездама

(ШМ,IV,89) која води-узноси жртву у небо, а изворни луч Творца људима освјетљава душу (ЈМ, VI, 258-260); Творчев луч је изворан и супстанцијалан, а човјек – изведен и транзитиван.

Двије завршне дециме представљају славослов и химну пјесникову Богу: има се у виду оваплоћење Христово и његово искупитељско дјело. Наведен је израз *Сунце љравде* који налазимо у тропару Божића, а има библијско поријекло, односно текстуално утемељење: садржан је у пророчкоме навјештењу пророка Малахије (4, 2).

Према Његошеву излагању, човјек је у преегзистенцији згријешило тиме што се солидарисао са Сатаном, пришао му и био саучесник у рату, односно Сатанин саборац против Бога. У томе рату је „издао” Сатану, одступио и – покајао се. Затим је створена земља да буде његова *јудол љлачевна* (=долина плача), арена мучења, али не вјечнога, него – привременог: оно покајање за које је био способан, увидјевши своју грешку и заблуду, испољио је још прије стварања земље као арене мучења које на њој наставља и њиме се искупљује и спасава; између осталог, и терета тјелесног, тијела. Те могућности нема нигдје више у васиони: поготово покајања нема ван хоризоната и крајњих рубова небеских – у аду; њега има само на Земљи.

Поштујући изворну ријеч пјесника и пратећи његову идеју из његових стихова, особито завршних децима поеме, извлачимо сљедећу мисао: повратак у првобитно стање иде кроз покајање и издржавање казне на Земљи. У питању је спасење човјека који је слободан од ропства стихијама природе у које је (ропство) сам себе увалио. Да ли је ово закључак који нужно слиједи из одговарајућих премиса које налазимо у стиховима завршетка *Луче микрокозма*, или је ово нешто друго – закључна реченица, типично синтаксички феномен, свеједно је; али је његов смисао у једноме и другом исти: да само на Земљи има покајања и спасења кроз које се стиже у првобитно стање; само човјеку, а не и Сатани. Значи, само апокатастасис Адама, човјека, и његових сљедбеника, а не свега постојећег. Уосталом, непокајани Сатана и његови приврженици нијесу одређени и материјализовани; будући и даље само духови, они немају шта да одбаце од себе, да се ослободе окова – никаквога, па ни тјелеснога, јер га немају.

Библијски прилог разјашњењу овога питања – до дна, и даље – до сржи, представља Христово излагање о богаташу и сиромашном Лазару, сачувано у *Јеванђељу њо Луки* (16, 19-31). Концепт овога сегмента као цјелине, а посебно нека његова мјеста, као кључна, представљају битни прилог овоме објашњењу; такви су стихови: 22. у коме је јасно исказан Лазарев и богаташев постхумни разлаз и бесконачна дивергенција у духовноме свијету; 23. који казује да је богати у паклу а Лазар у Аврамову наручју – свакако, у рају; 26. садржи мисао да је између једних и других непролазна пропаст, непремостива провалија између њихова два свијета, односно стања есхатолошка, па се не може прелазити из једнога у друго.

Ово питање је у његошологији врло кратко и површно третирано; наима, или је сматрано неважним, или му се није поклањала посебна пажња, тек – остајало је углавном по страни. За такав приступ њему и одношење према њему највише је заслужан велики и утицајни књижевни критичар Јован Скерлић који „за међузвездане проблеме није марио”.³ Он је, можда и неко прије њега, нашао да се Владика повео за Оригеном и од њега преузео идеју преегзистенције; а велико је питање да ли је он за тај термин уопште и знао. И да је био обавијештен о Оригеновом схватању, он би анатемиса-нога Оригена заобишао у широком луку.⁴ Крај *Луче* је апокатастасис; о њему Исидора, као и већина *Лучиних* тумача – ни ријечи, као да га, једноставно, нема.

Оригенова концепција преегзистенције или предживотнога периода душе прије њенога слања у материју широка је; апокатастасиса – такође; све створено је пало и враћа се у првобитно стање. Ту идеју хетеродоксни Ориген разрађује кроз неколико својих, посебно егзегетских дјела, нарочито оних која тумаче почетне главе *Књиџе ѿосѿања*, *Прве Мојсијеве*, а особито, у своме великоме, и првоме те врсте у хришћанској литератури дјелу систематске природе (*περὶ ἀρχῶν*, *De Principiis*, **ОБЪ НАЧАЛАХЪ**) које је Маријан Мандац превео на хрватски језик (*Počela*, Split, 1985). У његовима завршним одломцима ријеч је о спасењу свега, чак и Сатане и његових приврженика – ђавола. Ориген учи⁵ да ће Сатани бити опроштено, и он ће бити исто што и Архангел Гаврило, док Његош задржава традиционално гледање о вјечном проклетству. Код овога питања Његош је имао више извора и узора, али ниједноме од њих не даје доминантан значај и улогу,⁶ па је зато тешко, односно немогуће утврдити његов ни примарни, а камоли једини извор за ово питање.

Идеју преегзистенције нема ортодоксни Григоје Ниски, јер он се држао библијскога излагања да је Бог творац свијета; али зато има идеју апокатастасиса, разрађену у двама својим дјелима – *Живош Мојсијев* и *Велика кайи-хейска ријеч*. То је његова философска заблуда по којој ће бити на крају спасени сви – чак и сам Сатана са својим ђаволима, јер су и они створења Божја.

У ствари, овдје треба повући јасну линију разграничења између ових концепција: Ориген не учи о стварању анђелскога свијета и Адам, јер духовни свијет постоји одувјек, самобитан је и преегзистентан, па његова идеја апокатастасиса представља враћање свега у претходно стање: Сатане и ђавола из стања зла, а Адама и људи из овога свијета туге, жалости, казне... Тако и Његош учи о преегзистенцији духовнога свијета, али не и о

³ Исто, 219.

⁴ Исто, 246-248

⁵ Аница Савић-Ребац у предговору *Луче микроkozма*, Београд, б.г., 46.

⁶ Исто, 48.

апокатастасису свих, него само се Адам и његови посљедоватељи враћају у претходно стање. – Григоје Ниски је сагласан у питању настанка свијета са Библијом, али не у питању његова краја: разликујући се и од Оригена, он учи о коначноме спасењу свијета, чак и ђавола, из разлога што су и они Божја створења. – Његош се у питању апокатастасиса разликује од обојице: у првобитно стање враћа се Адам и његови сљедбеници, а Сатана и његови приврженици – не; колико због непокајања, толико и због тога што су се удаљили од Бога и отишли, библијски речено – у крајњу вањску таму (Мт 8,12; 22,13), далеко од *руба небеског*.

Непосреднији утицаји ове двојице хришћанских мислилаца на Његоша су искључени. Он их свакако није читао на рускоме,⁷ него је могао нешто о томе чути, и – ништа више. Али је зато његова идеја преегзистенције платоновскога поријекла – према дијалозима *Федон* и *Федар*, а идеја апокатастасиса је ужа од њихових концепција; по њима: Платону, Оригену и Григорију спашће се све и сва, чак и Сатана; по Његошу, само Адам и његови сљедбеници. Дакле, код Његоша немамо *ελοκατᾶστασις τῶν πῦτων* – враћање у првобитно стање свих бића и њихово сједињење са апсолутним добром, него само ових на Земљи – Адама и његовог лика (=збора, хора) сљедбеника.

Спасење је процес и чудотворење које је могуће само у Цркви, постиже се покајањем и даљим добрим радом – добродјетелима, врлинама. Кад је Сатана одбио покајање и са својим легионом се сручио у *жвала шаршарова*, нашао се удаљен из пажње и промисла Божјега, искључио је себе из могућности преображаја и спасења.

Сам крај *Луче*, особито њена посљедња децима, представља химну Христу. Њен први стих: „О, преблаги, тихи учитељу”, представља адекватан отисак са вокације у Молебну преподобнога Серафима Саровског који гласи: „**О, ПЕРБЛАГІИ ТИХІИ ОТЧЕ НАШЪ**”... као модела; слатка вода с источника бесмртнога асоцира на воду студента Јаковљева (Јн 4,5-42, особито ст. 10. и 14; 6,35; 7,38). Три посљедња стиха представљају врхунац: први од њих (278) јесте препјев другог ритамског вала тропара Васкрса, који гласи: „...**СМЕРТІЮЪ СМЕРТІ ПОПРАВЪ**” [=смрћу (својом) смрт (уопште, и нашу), уништивши], а у Његошеву препјеву изрази су појачани, па није само смрт у питању, него оно чим је смрт побијеђена – васкрсење; и није речено: потро, згазио, побиједио, обеснажио или слично, него – поразео, што је јачега значења, па тако гласи, пренесен у вишу ноту: „Васкрсењем (својим) смрт си поразео” (278). Даља два стиха која су крај читаве поеме, садрже: први, хвалу Богу којом одјекује небо, а други каже како твар (земља) слави

⁷ Антоније Јевтић (*Његош и њајирисџика*, „Научни састанак слависта у Вукове да-не”, 18/2, 1990, 487) каже да је Његош примио од Оригена доста утицаја „мада не знамо којим баш путем”.

свога створитеља. – Свакако није у питању земља, одређена материја, ни земља – планета, него Земља из почетка библијскога стварања свијета, све материјално и тварно у принципу. Овдје се Његош приклања хришћанскоме схватању творевине уопште, укључујући и материју, која у хришћанском учењу није проклета и извор зла као код Платона и Оригена који га преко Александријске философске, доцније богословске школе, сљедовао, него постиже своје прослављење Христовим Преображењем и особито Васкрсењем – управо у смислу два завршна члана *Никеоцариградскога Символа вјере*: „Чекам васкрсење мртвих, и живот будућега вијека”. Земља која слави свога створитеља није онаква каква је била тада, ни оваква каква је сада, него – ново небо одјекује хвалом Богу и Земља слави свога створитеља: ново небо и нова земља из есхатолошке димензије виђена и схваћена – сагласна са библијским виђењем (Ис 65, 17; 66, 22; II Петр 3, 13; Откр 21, 1). У питању је крај историје који прелази у метаисторију, и времена које налази своје испуњење и смисао у вјечности. Вјечно постојећа ванграничност, звана вјечност, актуализује се и пројављује кроз вријеме, а кад оно истекне, улива се у есхатолошку постегзистентну вјечност и у њој налази свој пуни смисао а не доживљава пад, попут воде понорнице, у бездан и мрак. Није, значи, у питању крај у смислу завршетка и понора, него крај у смислу испуњења и циља. То је есхатолошка димензија размишљања која садржајно испуњава Његошева најинтимнија увјерења, односно увјерење.

Један наш савремени, веома продуктивни његошолог, као да је продро у овом правцу дубље и даље од претходника, али је остао не много одређен, па зато ни јасан; он каже: „Побиједио је (Христос) физичке законе, ослободио је човјека не само страха од смрти, већ и од нужности умирања”⁸. Овдје се не види човјеков живот и ход *post mortem*. Шта ће бити са тијелом о коме Његош нема лијепо мишљење, нити га држи за нешто битно – не види се.

Али какви ће бити феномени у новоме свијету: у питању је *овај исџи*, али не овакав, *него њреображен, искуџен и сџасен свијеџи*. Значи, чува се идентитет и свијета и човјека, и поред њихових различитих стања. Библијска идеја да ништа створено не пропада, него да траје довијека (Проп 3, 14), код Његоша је активно присутна, и библијски заснована и богословски артикулисана мисао, али са примјесам, односно натрунама његове хетеродоксије.

Од наших тумача *Луче* нарочито су двојица код ових питања – преегзистенције и апокатастасиса – била смјелијега и дубљега захвата: Алојз Шмаус и Николај Велимировић. Овај први код питања преегзистенције Адама као духа, а други код апокатастасиса који је направио извјестан превид и дао нереалну слику овога питања у Његошевој философији. Наиме, не отварајући овоме питању ново поглавље, он њиме завршава поглавље *Изџубљени рај* у својој *Релиџији Њеџошевој*. У ствари, није узео одговарајуће у

⁸ Слободан Томовић, *Енциклопедија Њеџош*, Подгорица, 1999, 290-291.

обзир одређена мјеста из *Луче* о избацивању Сатане и његових присталица иза небеске границе, а за изразе *вјечне среће* и *вјечне љубави* (ЛМ, III, 126) каже да овдје значе нешто друго.⁹

Земља је мјесто издржавања казне, али и – кушања. Сваки појединац има да стане уз Бога или Сатану и покаже се као сљедбеник Бога или приврженик Сатане коме се придружио прије доласка у овај свијет, односно живот. Зато људима неће бити једнако, него ће једни – посљедоватељи закона Божјег – отићи у блаженство, док ће други, слијепи приврженици *цара злочесноџа* (ЛМ, VI, 159) ићи – у Ад и живјети у *мракама вјечног риданија* (ЛМ, VI, 160).¹⁰ Дакле, тамо је мјесто Сатани и његовим „приврженицима”, а само људи се враћају – као сљедбеници Божјег закона – у *прво блаженство*.

Коначно, по Велимировићу¹¹ и Сатана ће се спасти Ада, и душе свих људи ће се „на крају крајева наћи ипак заједно тамо, где су и пре пада заједно боравиле; све ће се вратити у блаженство, у изгубљени рај, само једни пре, а други после... На земљи се одиграва само један део човекове драме, и то трагични део”.¹² Кад се ово упореди са Његошевим *Тесџаменџом*, и посебно са *Писмом* др Маринковићу – особито са овим другим – излази да послје смрти нема пакла; по Његошу – само за човјека.

Завршним одломцима овога поглавља своје *Релиџије Њеџошеве*, Николај Велимировић скреће пажњу на ово питање и завршава га тако да ће човјек и све створено, па и Сатана с њим, поново ући у рај, па то више неће бити Изгубљени, него Задобијени рај.¹³

На раскошном стаблу и богатој крошњи Њеџошеве *Луче микрокозма* процвјетали су раскошни цвјетови. Њихов заметак ће донијети и свој плод, дубоко убијеђену оптимистичност. Два кратка текста која су густо проткана овим питањем доносе свој зрели плод, и то пред крај Њеџошева краткога земаљског живота: једно је његов *Тесџаменџ* (писан 20. маја 1850), а друго његово писмо др Маринковићу (писано и датирано 10/22. августа 1850) – оба су млађа од *Луче* и, очигледно, из ње слиједе.

Заједничка мисао која чини њихову главну садржину јесте питање загробнога живота и његове реалности – лична бесмртност и њено оптимистичко виђење; није у питању будућност природнога континуитета – футуролошка, него дисконтинуитета из тока природе – есхатолошка; будућност, не гледана одовуд, перспективна, него – одонуд, из обрнуте перспективе. Потпуно је јасно да пјесник нема никаква колебања ни алтернативе – да ли рај или пакао, него само рај; лоно Аврамово – опет библијски мотив (Лк 16,

⁹ Велимировић, Исто, 89.

¹⁰ Исто.

¹¹ Исто, 90.

¹² Исто.

¹³ Исто.

22) и анђелски хорови и њихово вјечито слављење Бога, попут оних над Вилтејемском пећином у вријеме рођења Сунца правде (упореди Лк 2, 13-14).

Ни овдје пјесникова мисао није далеко од библијскога схватања и приказивања загробнога свијета: у дому оца мојега обитељи (станови, боравишта) су многе (Јн 14,2) па зато степен награде за учињене подвиге није исти – уосталом, као ни сами подвизи. Његош је тврдо увјерен у два ступња и облика награде: слатки санак у наручју Аврамову, или активно слављење Бога у хорovima анђелским. Ово је највиши облик активнога постојања. Ово схватање је унеколико слично Аристотеловоме схватању (из *Метифизике*) и Лајбницевома (из *Теодицеје*) да највиша мисао може да мисли само највишу тему – Бога, који је чиста активност, *actus purus*.

У кратком тестаментатском или тестаменталном тексту, у првоме дијелу који је сличан аренги у старима српским повељама и званичним писмима, пјесник испољава и писмено фиксира своје размишљање: послије стиха „**СЛАВА ТБЂЕ ПОКАЗАВШЕМУ НАМ СВЂТЪ**”, са краја јутрења којим почиње Велико славословље,¹⁴ он захваљује Богу за добра којима га је обдарио. Онда дође реченица: „Твоје је Слово све из ништа створило. Твоме је закону све покорно, човјек је смртан и мора умријети”. Иза овога дође израз његова увјерења у оно што по императиву и својој вјери чека, али и оно њега чека – дакле, чекају се узајамно; а то гласи: „Ја с надеждом ступам к Твојему светилишту божественоме, којега сам свијетлу сјенку назирао јоште с бријега, којега су моји смртни кораци мјерили. Ја на Твој позив смјерно идем: или под Твојим лоном да вјечни сан боравим, или у хорове бесмртне да Те вјечно славим”.

Само неки мјесец послије овога, он у првоме дијелу писма др Петру Маринковићу, которском љекару, пише: „...„Моја је идеја међу небесима и гробницом смјело лећела, и ја сам смрт овако разумјео: или је тихи, вјечни сан који сам боравио пређе рођења, или лако путовање из свијета у свијет и причисљење бесмртномо лику, и вјечито блаженство. Ја се ада нимало бојао нијесам, јербо у мени адска душа није, и Бога ја не претпостављам ка Нерона или Мухамеда Другог, но га претпостављам по његову Величеству за духа превеличанственога – премилостивога својим тварима. Ја сам душу човјеческу представљао за неки тајанствени фокус, која, како се раздвоји од тијела, сине хитром зрачицом и запали небески плам нашега вјечнога живота и блаженство на небесима”. Овдје су у питању двије могућности, односно двије

¹⁴ Стих „Слава Тебје показавшему нам свјет”, темом, ритмом и, особито, асоцијацијом подсећа на библијски стих. Најученији српски библиста-оријенталиста – хебреолог др Иринеј Ћирић (у *Недељи Свете Педесетнице*, Нови Сад, 1943, 235) налази да је ово стих из *Књиге њорока Исаије* (53, 11), којега, истина, нема у *Сейшуагиници*, а она је извор и предложак библијске традиције текста код словенских народа. Овај стих је, значи, из јеврејске библијске традиције текста ушао у богослужење, а одатле га је Његош, нема сумње, преузео.

перспективе вјере и два пута душе: назад у преегзистентно стање блаженога сна, или напријед у хорове који пјесмом славе Бога. Свакако је постеегзистентно есхатолошко блаженство – хорови који пјесмом славе Бога – богатије и квалитетније од блаженства преегзистентног, јер је дошло послије искуства искушења и подвига. Блаженство есхатолошко је искуство послије свијета и прђије на Земљи (ГВ 2494), а тога није било у преегзистенцији, нити ће тога бити за човјека у есхатологији. Ово је јасно, јер се страда само на Земљи, па тога није било ни у протологији, нити ће га бити у есхатологији. Тако је по Његошу. Зашто је баш овдје узео за примјер Нерона и Мухамеда Другога? Биће да је свакако у питању разлог њихових ишчашених личности и спаљених савјести: први је запалио Рим а други освојио Цариград.

Схватајући као органску цјелину ова три Његошева исказана увјерења, односно – једно у основи и цјелини, лако пада у очи њихова зависност другог од првог, а трећег од другог. У ствари, то је развијање и прецизирање једне исте идеје, па њени наизглед различити детаљи и нијесу у суштини различити, него су једно: два друга представљају плод првога – онога које се зачело и формулисало у *Лучи микрокозма*.

Раније увријежено схватање да Његош учи о апокатастасису свега паплог, не стоји; оно се коригује, удубљивањем у пјесникову аутентичну мисао и ишчитавањем њенога дубоког смисла, садржаног у наведенима његовим текстовима, па се његово схватање о овом питању утолико мијења, односно прецизира. Дакле, пошто је Адам и његови сљедбеници „одстојао рочно (одређенога рока) сужањство” (ЛМ, I, 348) које је имало свој рок – до краја овога свијета – враћа се заједно с њима у *прво блаженство* (ЛМ, VI, 157). А љепоте и непролазне квалитете његове Његош не излаже поново, на крају спјева, јер их је описао у првом дијелу истога кад га је водила *бесмртна идеја*. Та неизмјерна богатства и непролазне, вјечне љепоте он је видио као у ретровизору: ишао је напријед, али не као у празно, него је пред собом видио оно што је прије било и што га, искуством обогаћено, чека: ту љепоту човјек не може ни схватити ни описати; тако говори и апостол Павле: *Оно што око не видје, и ухо не чу, и у срце човјеку не дође, оно убогови Бог онима који га љубе* (I Кор 2, 9). То је реалност која високо надлази крајње људске домете, оцјене, квалификације. Ову реалност ће мо још евидентније илустровати примјером из навигационе технике: оно што видимо, посредовањем тога система, припада будућности у коју идемо; будућност откровењска је садржајнија и пунија смислом од предстојеће стварности и у Његошевим ретровизијама приказаним у *Лучи*.

Преегзистентно богатство гласова бесмртне музике и њене небеске хармоније (види ЛМ, I, 156-157) свакако ће бити обогаћено у есхатологији одјецима хвале неба Тихоме Учитељу којим (одјецима) небо одјекује, јер је Он васкрсењем својим смрт поразио (ЛМ, VI, 278). Зло се, значи, накнадно зачело и доживљава свој крај-нестанак: њега није било у преегзистенцији,

неће га бити ни у есхатологији; а ванкосмички хаотични простори остају празни од добра и свјетлости. Њихов амбијент је ван границе неба; то су *димљива жвала шаршарова* (ЛМ, VI, 498) и стравични призори деформисаних лица у њему (ЛМ, III, 65-66).

Објашњење скраћеница

I М = Прва књига Мојсијева
 I Кор = Прва посланица Коринћанима
 Рм = Римљанима посланица
 II Петр = Друга посланица апостола Петра
 Откр = Откровење Јована Богослова
 Ис = Књига пророка Исаије
 Јн = Јеванђеље по Јовану
 Лк = Јеванђеље по Луки
 Мт = Јеванђеље по Матеју
 Проп = Књига Проповједникова
 ГВ = Горски вијенац
 ЛМ = Луча микрокозма
 ШМ = Шћепан Мали

У навођењу библијских мјеста, прва цифра означава главу односно књиге, а друга – стих у тој глави. У навођењу Његошевих дјела, римском цифром означена је пјесна-пјевање у ЛМ, односно чин-дјејствије у ШМ, а арапском цифром – стих, у овима као и другима навођеним дјелима ауторовим.

Dimitrije M. KALEZIC

ESCHATOLOGICAL OPTIMISM OF NJEGOŠ

Summary

The author treats set theme so as to keep the original poet's word as a primary one, paying to it, as such, an adequate attention; than, explaining it, he makes the insight into its respective dimensions. This way he reads author's original thought and derives it, observing its inadequate treatment with majority of former interpreters of Njegoš's theme on apocatastasis, that is Adam and his followers are reestablished following the repentance; God creates the Earth and through the suffering of all beings on it – also including devils with their leader Satan, everything returns to the original condition. This theme has a narrower conception with Njegoš: only Adam and his followers redeem and save themselves, and thus return to the condition before the fall.